

Andrzej Legendziewicz<sup>a</sup>

orcid.org/0000-0002-9228-296X

## Od gotyku do neogotyku – przemiany architektury kościoła parafialnego pw. św. Michała Archanioła w Świebodzinie między XV stuleciem a połową XIX wieku

### From Gothic to Gothic Revival: Changes in the Architecture of the Parish Church of St. Michael the Archangel in Świebodzin Introduced between the Fifteenth Century and the Mid-Nineteenth Century

**Słowa kluczowe:** Śląsk, architektura, Świebodzin, kościół, gotyk, neogotyku, Aleksis Langer

**Keywords:** Silesia, architecture, Świebodzin, church, Gothic, Gothic Revival, Aleksis Langer

#### Wprowadzenie

Świebodzin (niem. *Schwiebus*) znajduje się na północno-zachodnim skraju Śląska, na jego styku z Wielkopolską i Ziemią Lubuską. Miasto rozplanowano na skrzyżowaniu traktów handlowych biegnących z południa z Wrocławia na północ w kierunku Szczecina, oraz ze wschodu z Poznania na zachód do Berlina. Pierwsza zachowana źródłowa wzmianka o Świebodzinie pochodzi z 10 grudnia 1304<sup>1</sup>, a jako miasto Świebodzin pojawia się w roku 1319 [*Lehns und Besitzurkunden Schlesiens* 1881, s. 126]. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła (dawniej pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła) położony jest w kwartale przyległym do północno-wschodniego narożnika Rynku. Sylweta świątyni góruje nad otaczającą zabudową, stanowiąc charakterystyczny element w panoramie miasta.

Celem niniejszego artykułu jest szczegółowe chronologiczne omówienie przekształceń kościoła, a także próba zmiany datowania jego budowy w oparciu o analizę wzmianek źródłowych, detalu oraz technologii wznoszenia murów. Podstawą niniejszych rozważań są badania architektoniczne przeprowadzone przez autora [Legendziewicz 2021].

#### Introduction

Świebodzin (German: *Schwiebus*) is located on the northwestern edge of Silesia, at the border of the Greater Poland Voivodeship and the Lubusz Region. The city was founded at the crossroads of trade routes: one running from the south to the north (from Wrocław to Szczecin), and another one from the east to the west (from Poznań to Berlin). The first preserved mention of Świebodzin as a village comes from a source from December 10, 1304,<sup>1</sup> whereas as a city it appears in a different source from 1319 [*Lehns und Besitzurkunden Schlesiens* 1881, p. 126]. The parish church of St. Michael the Archangel (formerly of the Saint Apostles Peter and Paul) is located on a plot that is adjacent to the northeastern corner of the town's market square. The silhouette of the church dominates the surrounding buildings and constitutes a characteristic element of the city's panorama.

The purpose of this article is a detailed chronological discussion concerning the transformations of the church, as well as an attempt to change the dating of its construction based on the analysis of source mentions, architectural details, and the technology of erecting its

<sup>a</sup> dr hab. inż. arch., prof. uczelni Wydziału Architektury Politechniki Wrocławskiej

<sup>a</sup> D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., University Professor, Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology

**Cytowanie / Citation:** Legendziewicz A. From Gothic to Gothic Revival: Changes in the Architecture of the Parish Church of St. Michael the Archangel in Świebodzin Introduced between the Fifteenth Century and the Mid-Nineteenth Century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2023, 74:20–35

**Otrzymano / Received:** 27.03.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 14.03.2023

**doi:** 10.48234/WK74GOTHIC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews



Ryc. 1. Świebodzin, kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, widok od zachodu; fot. autor

Fig. 1. Świebodzin, the parish church of St. Michael the Archangel, view from the west; original photo

### Opis kościoła

Orientowana bryła kościoła składa się z pięcioprzęsłowego, trójnawowego halowego korpusu bez wydzielonego prezbiterium z obejściem zamkniętym od wschodu pięcioma bokami dwunastoboku. Od północy przylega do niego czwarta skrajna nawa północna, a od południa ciąg trzech kaplic, z których dwie pierwsze (licząc od zachodu) mają plan zbliżony do kwadratu, a trzecia – wieloboku. Układ ich wewnątrz jest dwukondygnacyjny. Przy wschodniej zlokalizowano śrubową klatkę schodową. Na zamknięciu skrajnej nawy północnej umieszczono dwukondygnacyjną zakrytą ze schodami w wieżyczce. Zachodnie zamknięcie bryły stanowią wysokie szczyty ze środkowym zaakcentowanym dwiema wieżyczkami. Na jego osi umieszczono kwadratową w rzucie kruchtę<sup>2</sup> (ryc. 1, 2).

Fasadę zachodnią tworzy pozbawiona okien ściana zamykająca korpus, skrajną nawę północną, oraz ciąg kaplic po stronie południowej. Wejście główne umieszczono w przyziemiu i poprzedzono kruchtą wspartą na trzech arkadach. Górną partię ściany zdobi fryz ceramiczny z motywem rozety, stanowiący podstawę trzech szczytów ze sterczynami. Podkreślają one odrębność brył każdej z partii budowli. Największy, środkowy dekoruje ostrołuczna wnęka z ceglany maswerkierem i z trójkątną wimpergą oraz z flankującą ją parą wieżyczek. Tło wnęki stanowi ściana z blendą o wykro-

walls. The basis of these considerations is the author's original research [Legendziewicz 2021].

### Description of the church

The five-bay hall church consists of a central nave and two aisles, a chancel, and an ambulatory with a polygonal closure (with five sides of a dodecagon). From the north, the fourth outermost northern aisle adjoins it, and from the south, a series of three chapels, out of which the first two (counting from the west) have a plan similar to a square, with the third being arranged on a plan of a polygon. The chapels have a two-story interior layout. A spiral staircase is located next to the eastern chapel. At the end of the most outer northern aisle, there is a two-story sacristy (with stairs in a turret). The western end of the building is finished with high gables, with the middle one being accentuated by two turrets. A square porch is located in the axis of this gable (Fig. 1, 2<sup>2</sup>).

The western facade is formed by a windowless wall, which closes the nave, the most outer northern aisle, and a series of chapels on the southern side. The main entrance was placed on the first floor, in a porch that is supported by three arcades. The upper part of the wall is decorated with a ceramic frieze with a rosette motif, which constitutes the basis for the three gables with pinnacles. These gables emphasize the individual shapes of each part of the building. The largest central one is decorated with an ogival recess that has brick tracery, a triangular gable, and a pair of towers flanking it. The background of the recess is a wall with an ogival recess in which bells are hung. On both sides of the towers there are half-gables separated by pillars, which have three ogival recesses and triangular finials. The gables of the chapels and the most outer northern aisle were symmetrically shaped—arranged on three axes, and with ogival recesses and pillars. The gables covering the valleys between the roofs' slopes were decorated with ogival openings that have tracery decoration (Fig. 1).

The northern facade (within the range of the nave) was designed as a four-axis composition with a porch in the third bay counting from the west. Its rhythm was determined by ogival splayed windows, which are placed on a profiled windowsill that is the lowest offset of the buttresses. A frieze panel with a motif of rosettes was placed under the eaves. From the east, a two-story sacristy adjoins the nave. Its facades are decorated with small rectangular windows on the first floor, and ogival windows on the second floor. In the belt between the stories, there is a frieze of bricks (arranged in a soldier course).

The eastern facade consists of the ambulatory of the chancel and three solids of different dimensions. The four bays of the ambulatory (counting from the south) were composed regularly in the rhythm of three-step buttresses and ogival windows. They were placed on a ceramic drip cornice, which is also



Ryc. 2. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, widok od wschodu; fot. autor

Fig. 2. The parish church of St. Michael the Archangel, view from the east; original photo



Ryc. 3. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, wnętrze ku wschodowi; fot. autor

Fig. 3. The parish church of St. Michael the Archangel, interior facing east; original photo

ju ostrołuku, w której zawieszono są dzwony. Po obu stronach wieżyczek umieszczono półszczyty z trzema ostrołucznymi wnękami i trójkątnymi zwieńczeniami, rozdzielone filarami. Szczyty skrajnej nawy północnej oraz kaplic ukształtowano symetrycznie, jako trzyosiowe, z ostrołucznymi wnękami i filarami. Uskoki zasłaniające kosze ozdobiono ostrołucznymi prześwitami z dekoracją maswerkową (ryc. 1).

Elewacja północna w zasięgu nawy zakomponowana została jako czteroosiowa z kruchtą w trzecim od zachodu przęśle. Jej rytm wyznaczyły ostrołuczne, rozglifione okna ustawione na profilowanym parapacie będącym najniższym uskokiem skarp. Pod okapem umieszczono płycinę fryzową z motywem rozet. Od wschodu do nawy przylega dwukondygnacyjna zakrystia. Jej elewacje dekorują niewielkie prostokątne okna w przyziemiu i ostrołuczne na piętrze. W pasie między kondygnacjami ukształtowano fryz z cegieł ułożonych tzw. rembem.

Wschodnią elewację tworzą ambit prezbiterium oraz trzy zróżnicowane gabarytowo bryły. Cztery przęsła obejścia (licząc od południa) zakomponowano regularnie w rytmie trójuskokowych przypór i ostrołucznych okien. Rozmieszczono je na ceramicznym gzymsem okapnikowym, stanowiącym jednocześnie najniższy uskok przypór. Łęki ościeży o trzech uskokach wmurowano z kształtek ze ścięciem, jedynie okno przy zakrystii jest ich pozbawione. Pod gzymsem zakomponowano fryz z kształtek ceramicznych z rozetami. Piąte przęsło obejścia i ścianę skrajnej nawy północnej zasłania zakrystia zwieńczona trójkątną ścianą z ostrołucznymi wnękami. Zza niej wylania się skrajna nawa północna ze szczytem ze sterczynami. Do zakrystii i jednego przęsła ambitu przylega parterowy przedsionek (ryc. 2).

Kompozycja elewacji południowej składa się z przęsła korpusu oraz dwóch dwukondygnacyjnych kaplic: zachodniej – dwuprzęsłowej, i wschodniej św. Antoniego – jednoprzęsłowej, zamkniętej wielobocznie. Do

the lowest offset of the buttresses. The arches of the jambs (with a triple recess) were made of fittings with a bevel, and only the chancel window is devoid of them. Under the cornice, a frieze made of ceramic fittings with rosettes was placed. The fifth bay of the ambulatory, and the wall of the outermost northern aisle, are covered by a sacristy that is crowned with a triangular wall with ogival recesses. Behind the sacristy is the northernmost aisle with a gable and pinnacles. A one-story vestibule adjoins both the sacristy and one bay of the ambulatory (Fig. 2).

The composition of the southern facade consists of a bay of the main building, as well as two two-story chapels: the western—two-bay chapel, and the eastern chapel of St. Anthony—a single-bay chapel which has a polygonal closure. The staircase of the turret adjoins this chapel in the place where the chapel adjoins the nave. The rhythm of the facade of the first of the chapels is determined by three buttresses with ogival recesses, and by window axes composed of oculi on the first floor and ogival windows above. Under the eaves there is a frieze panel with a decoration made of ceramic moldings. The second chapel has windows in its polygonal closure from the south and southeast. The system of openings in the closure consists of two windows: a lower one with an almost semi-circular shape and a stepped arch, and an upper ogival one with splayed jambs. The corner is supported by a buttress that has a simple covering.

The entrances to the church were placed in two porches—the western one, which is based on three pointed arcades, and the northern one, which is accessible through an ogival door opening. Both porches have rib vaults.

The division of the hall interior and the ambulatory is created by octagonal pillars, on which ogival arcades with stepped archivolt are based. A net vault without separate bays was installed over the central nave, with a stellar vault over the aisles. The walls of the ambu-

niej na styku z nawą przylega wieżyczka klatki schodowej. Rytm elewacji pierwszej z kaplic wyznaczają trzy przypory z ostrołucznymi wnękami oraz osie złożone w przyziemiu z okulusów, a powyżej z okien ostrołucznych. Pod okapem umieszczono płycinę fryzową z dekoracją z kształtek ceramicznych. Druga kaplica otrzymała okna w wielobocznym zamknięciu od południa i południowego wschodu. Układ otworów zamknięcia składa się z dwóch okien: dolnego o wykroju niemal półkolistym z łękiem uskokowym, i górnego – ostrołucznego o rozglifionych ościeżach. Narożnik ujmując przypora z prostą nakrywą.

Wejścia do kościoła umieszczono w dwóch kruchoch – zachodniej, opartej na trzech ostrołucznych arkadach, oraz północnej, dostępnej przez ostrołuczny otwór drzwiowy. Obie mają sklepienia krzyżowo-żebrowe.

Podział trójnawowego halowego wnętrza z ambitem tworzą ośmioboczne filary, na których oparto ostrołuczne arkady o uskokowych archiwoltach. Nad nawą główną założono sklepienie z dekoracją sieciową bez wydzielonych przęsł, a w bocznych – gwiazdzistą. Ściany obejścia zdobią ostrołuczne wnęki rozdzielone lizenami w osiach spływów. Górne partie wnęk przecinają czasze. Skrajna północna nawa oddzielona jest od korpusu ścianą arkadową opartą na filarach o planie wydłużonego ośmioboku. Na nich rozpięto ostrołuczne łuki o uskokowych krawędziach, stanowiące podparcie dla sklepień z żebrami w układzie gwiazdzistym. Pęki żeber ukształtowano jako wychodzące prosto ze ściany (ryc. 3).

Po stronie południowej znajdują się trzy dwukondygnacyjne kaplice, otwierające się do naw ostrołuczными arkadami. Na dolny poziom składają się wnętrza o zróżnicowanym planie. Zachodnią i środkową założono jako jednoprzęsłowe na rzucie zbliżonym do kwadratu, a wschodnią jako dwuprzęsłową z trójbocznym zamknięciem od południa. Pierwszą nakryto sklepieniem gwiazdzistym, środkową kryształowym, a wschodnią gwiazdzistym i krzyżowo-żebrowym. Górny poziom składa się z dwuprzęsłowej kaplicy (empory) obejmującej zasięgiem dwie pierwsze kaplice, licząc od zachodu, oraz wschodniej, dwuprzęsłowej o planie analogicznym jak ta w przyziemiu. Wnętrze pierwszej ma sklepienie gwiazdziste o analogicznym rysunku jak w skrajnej nawie północnej, drugiej zaś – krzyżowo-żebrowe. Komunikację między poziomami kaplic zapewniają śrubowa klatkach schodowa w wieżyczce przyległej do wschodniej kaplicy oraz schody przy ścianie zachodniej prowadzące na chór organowy.

Dwukondygnacyjna zakrystia przylega do północno-wschodniej ściany ambitu. Wejście do niej z obejścia prowadzi przez otwór o wykroju odcinkowym. Zamykają go drzwi żelazne na awersie obite okuciem promienistym (krzyżem św. Andrzeja) z datą 1603. Wnętrze dolnej kondygnacji nakrywa sklepienie gwiazdziste o pękach żeber wychodzących wprost ze ściany. Znajdującą się na górnym poziomie bibliotekę, dostępną śrubową klatką schodową, nakrywa płaski strop.

latory are decorated with ogival recesses separated by pilaster strips that are located in the axes of the tas-de-charges. The upper parts of the recesses intersect the barrels of the vaults. The most outer northern aisle is separated from the central nave by an arcaded wall, which is based on pillars that have an elongated octagonal cross-section. Ogival arches with stepped edges are stretched on them, and support the stellar vaults. The tas-de-charges of the ribs come straight from the wall (Fig. 3).

On the south side, there are three two-story chapels, which open into the aisles through ogival arcades. Their first floor level consists of interiors with a varied plan. The western and central chapels were designed as single-bay buildings arranged on a plan similar to a square, whereas the eastern chapel has two bays and a three-sided closure from the south. The first chapel is covered with a stellar vault, the middle one with a diamond vault, and the eastern one with stellar and rib vaults. The upper level consists of a two-bay chapel (gallery) covering the first two chapels—counting from the west. The eastern chapel has a two-bay plan similar to the one on the first floor. The interior of the first one has a stellar vault (with the same pattern as the vault in the most outer northern aisle), while the second one has a rib vault. Circulation between the levels of the chapels is provided by a spiral staircase located in the turret that is adjacent to the eastern chapel, and by stairs located next to the western wall leading to the organ choir.

The two-story sacristy adjoins the northeastern wall of the ambulatory. The entrance to it from the ambulatory leads through a sectional opening with an iron door that on the obverse is covered with radial fittings (St. Andrew's cross) dated from 1603. The interior of the lower story is covered with a stellar vault, the tas-de-charges of which come straight from the wall. The library on the upper level, which is accessible via a spiral staircase, is covered with a flat ceiling.

The body of the building is covered with a multi-hipped roof that has a polygonal arrangement of slopes from the east, and which is closed with a gable from the west. The most outer northern aisle, sacristy, the two chapels on the south side, and both porches have gable roofs with triangular gables. The eastern chapel and the turrets of the staircases are crowned with pyramidal polygonal roofs.

### Overview of written sources, literature and archival iconography

The existence of the church was first indirectly confirmed by the parish priest Werner, who appears as a witness in a document issued on February 14, 1334 [*Codex*, 1923, ref. 5307]. Information about the granting of an indulgence by the Bishop of Poznań, Albrecht, comes from 1399 [*Knispel* 1765, pp. 96–97]. The parish priest of Świebodzin, Stephan von Leßnau (perhaps from Leßniów), is mentioned in 1418 in documents that were edited in the office of the Wrocław Bishop Waclaw II [Zerndt,



Bryłę korpusu nakrywa dach wielospadowy, z wielobocznym układem połaci od wschodu, a od zachodu zamknięty szczytem. Skrajna nawa północna, zakrystia, dwie kaplice po stronie południowej oraz obie kruchty mają dachy dwuspadowe z trójkątnymi szczytami. Kaplicę wschodnią oraz wieżyczkę klatek schodowych wieńczą dachy ostrosłupowe, namiotowe, wieloboczne.

### Omówienie źródeł pisanych, literatury i ikonografii archiwalnej

Po raz pierwszy istnienie kościoła pośrednio poświadczą osoba proboszcza Wenera, który występuje jako świadek w dokumencie wystawionym 14 lutego 1334 [Codex 1923, sygn. 5307]. Z roku 1399 pochodzi informacja o udzieleniu odpustu przez biskupa poznańskiego Albrechta [Knispel 1765, s. 96–97]. Proboszcz świebodziński Stephanie von Leßnau (z Leśniowa?) wymieniany jest w 1418 w dokumentach zredagowanych w kancelarii biskupa wrocławskiego Waclawa II [Zerndt, t. 1, 1909, s. 113]. Mieszczanin Andreas Tschauner i jego żona Margaretha w roku 1440 ufundowali ołtarz pw. Trójcy Przenajświętszej, Dziewicy Marii oraz św. Barbary, co potwierdził biskup poznański Andrzej i proboszcz Georg Berenfelts [Knispel 1765, s. 117–118]. 12 maja 1541 wybuchł pożar, który spopielił miasto z ratuszem i kościołem oraz przedmieście przed bramą Krzyżową [Zerndt, t. 2, 1909, s. 206]. Ogień strawił hełm wieży wraz z dzwonami oraz dach świątyni. Odbudowę fary prowadzoną przez mistrzów Valentina Georga, Jakoba Kurtiusa i Thomasa Heintzego zakończono w roku 1555 [Zerndt, t. 2, 1909, s. 212]. Rzeźnik Nisch ufundował w roku 1589 ambonę zamówioną w Lipsku [Zerndt, t. 2, 1909, s. 242]. Kolejny pożar, który zniszczył miasto oraz dach i wieżę kościelną, wybuchł 21 stycznia 1637 [Zerndt, t. 2, 1909, s. 277]. Na mocy warunków pokoju westfalskiego świątynia została przejęta przez katolików 16 marca 1654 [Zerndt, t. 2, 1909, s. 286]. Natomiast 4 sierpnia 1699 prawo patronatu nad farą uzyskała przeorysza klasztoru Cysterek w Trzebnicy [Zerndt, t. 2, 1909, s. 416; Katalog 2018, sygn. 41]. Prace remontowe w kościele pod kierunkiem Alexisa Langer rozpoczęto w kwietniu 1855 [Zerndt, t. 3, 1925, s. 649], a zakończono uroczystym poświęceniem w dniu 20 września 1857 [Zerndt, t. 3, 1925, s. 650].

Powstanie i dzieje kościoła parafialnego w dotychczasowej literaturze omawiane są głównie na marginesie prezentacji historii Świebodzina. Pierwszym, który wydał drukiem dzieje miasta i jego świątyni do roku 1763, opierając się na miejskich źródłach archiwalnych, był pastor Samuel Gotthilf Knispel [1765]. Kronikę miejską z informacjami dotyczącymi dziejów miasta, zamku, a także kościoła parafialnego opracował Gustav Zerndt [t. 1, 1909; t. 2, 1909; t. 3, 1925]. Zwłaszcza ta druga pozycja stanowi niezwykle cenne źródło niezbędne do studiów nad przekształceniami architektury fary miejskiej.

Problematykę przemian stylistycznych kościoła, opierając się na powyżej przytoczonych publikacjach



Ryc. 4. Kościół parafialny, widok z poł. XVIII w., źródło: Wernher F. B., *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars V, IV F 113 b vol. 3*, sygn. T5\_0324, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, domena publiczna

Fig. 4. The parish church, view from the mid-eighteenth century, source: Wernher F.B., *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars V, IV F 113 b vol. 3*, sign. No. T5\_0324, Library of the University of Wrocław, public domain

vol. 1, 1909, p. 113]. In 1440, Andreas Tschauner, who was a burgher, and his wife Margarethe founded an altar dedicated to Holy Trinity, Virgin Mary and St. of Barbara. This information was confirmed by the Bishop Poznań Andrew and the parish Priest Georg Berenfelts [Knispel 1765, pp. 117–118]. On May 12, 1541, a fire consumed the town, the town hall and the church, as well as the area in front of Krzyżowa Gate [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 206]. The fire destroyed the cupola of the tower with the bells and the roof of the church. The reconstruction of the parish church, led by Valentin Georg, Jakob Kurtius and Thomas Heintze, was completed in 1555 [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 212]. In 1589, the butcher Nisch funded a pulpit that was commissioned in Leipzig [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 242]. Another fire that destroyed the town, the roof and the church tower broke out on January 21, 1637 [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 277]. Due to the terms of the Peace of Westphalia, the church was taken over by Catholics on March 16, 1654 [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 286]. In turn, on August 4, 1699, the prioress of the Cistercian nunnery in Trzebnica obtained the right of patron over the parish church [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 416; Katalog, 2018, ref. number 41]. Renovation works in the church, which were led by Alexis Langer, began in April 1855 [Zerndt, vol. 3, 1925, p. 649], and ended with a solemn dedication on September 20, 1857 [Zerndt, vol. 3, 1925, p. 650].

The origins and history of the parish church in the existing literature are mainly discussed in connection with the presentation of the history of Świebodzin. Samuel Gotthilf Knispel [1765], based on municipal archival sources, was the first to publish the history of the town and its church until 1763. The city chronicle, with information concerning the history of the city, castle and parish church, was compiled by Gustav Zerndt [vol.1, 1909; vol.2, 1909; vol.3, 1925]. The second written reference item is an extremely valuable source for studies on the transformation of the architecture of the municipal parish church.

historyków przedwojennych, podjął Stanisław Kowalski. Bazując na ogólnym oglądzie świątyni, stwierdził, że obecny kościół powstał w końcu XV wieku, a po pożarze w roku 1541 powiększony został o czwartą nawę oraz kaplice po stronie południowej [Kowalski 1976, s. 242]. Tezy te zostały przez tegoż autora rozszerzone o przekształcenia związane z rozbiórką wieży, a także wzniesieniem szczytów elewacji zachodniej, które datował na lata 1850–1858 [Kowalski 2010, s. 383–384; Pilch, Kowalski 2012, s. 343].

Istotne dla rozważań o przemianach architektury kościoła są widoki miasta: autorstwa Georga Brauna i Fransa Hogenberga z dzieła *Civitates Orbis Terrarum* z roku 1598 [<https://polska-org.pl/9051070,foto.html?idEntity=9044199>; domena publiczna], z 1618 przechowywany w Muzeum Regionalnym w Świebodzinie [<https://fotopolska.eu/143354,foto.html?o=b117686>; domena publiczna], a także plan perspektywiczny, panorama i widok kościoła z mniej więcej połowy XVIII wieku autorstwa Fryderyka B. Wernera ze zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego [Wernher, sygn. T5\_0317a, T5\_0323a T5\_0324a] (ryc. 4). Ukazują one bryłę zamkniętą od zachodu wieżą nakrytą wysokim hełmem ostrosłupowym. Rysunki szczegółowe detalu architektonicznego opracowane przez A. Langerę znajdują się w zbiorach Muzeum Archidiecezjalnego we Wrocławiu [*Kostenanschlag*]. Z kolei stan kościoła po zakończeniu prac w połowie XIX wieku dokumentują pocztówki dostępne na stronach [www.polska-org.pl](http://www.polska-org.pl) i [www.fotopolska.eu](http://www.fotopolska.eu) [[https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola.html](https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol_sw_Michala_Archaniola.html); [https://fotopolska.eu/Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola\\_Swiebodzin](https://fotopolska.eu/Kosciol_sw_Michala_Archaniola_Swiebodzin)].

### Wyniki badań architektonicznych

Najstarszymi elementami zachowanymi w obecnej strukturze kościoła są mury, obwodowe korpusu wraz z filarami i arkadami międzynawowymi. Na podstawie formy architektonicznej oraz detalu jego powstanie możemy datować zapewne na pierwszą ćwierć XV wieku. Wzniesiono wtedy trójnawowy, pięcioprzęsłowy korpus halowy bez wydzielonego prezbiterium z ambitem. Proces budowy podzielono na dwa etapy, zrealizowane w krótkim odstępie czasu. W pierwszym powstało prezbiterium obejmujące dwa przęsła wraz z obejściem, a w drugim – kolejne dwa przęsła korpusu wraz ze ścianą zachodnią. Świadectwem takiego etapowania budowy są strzępia, zarejestrowane na strychu w linii zachodniego lica filara drugiego przęsła nawy głównej oraz na tej samej wysokości w ścianach nawy bocznych. Przerwa w pracach była dość krótka, między ceglami strzępi nie zarejestrowano warstwy brudu (ryc. 5a i 5b).

Elewacje boczne świątyni – południową, wschodnią i północną – zakomponowano regularnie z przęsłami wyznaczonymi przez trójuskokowe przypory, między którymi wprowadzono ostrołuczne okna. Górne uskoki skarp nakryto prostymi poszurami, a najniższy za-

Stanisław Kowalski, while taking into consideration the above-mentioned publications written by pre-war historians, analyzed the issue of stylistic changes in the church. Based on a general visual inspection of the church, he stated that the present church was built at the end of the fifteenth century, and after the fire in 1541 it was enlarged by the fourth aisle and the chapels on the south side [Kowalski 1976, p. 242]. These theses were extended by the same author, and included transformations related to the demolition of the tower, as well as the erection of the gables of the western facade, which he dated to the years 1850–1858 [Kowalski 2010, pp. 383–384; Pilch, Kowalski 2012, p. 343].

The following views of the city are important with regards to the transformations of the church's architecture: the view of the city by Georg Braun and Frans Hogenberg from the publication *Civitates Orbis Terrarum* from 1598 [<https://polska-org.pl/9051070,foto.html?idEntity=9044199>; public domain] and from 1618, which are kept in the Regional Museum in Świebodzin [<https://fotopolska.eu/143354,foto.html?o=b117686>; public domain]; and the perspective plan, panorama and view of the church from around the mid-eighteenth century by Fryderyk B. Werner from the collection of the Library of the University of Wrocław [Wernher, ref. T5\_0317a, T5\_0323a T5\_0324a] (Fig. 4). They show a building that is terminated from the west with a tower covered with a high pyramidal cupola. Drawings of architectural details prepared by A. Langer are in the collection of the Archdiocese Museum in Wrocław [*Kostenanschlag*]. In turn, the condition of the church after the completion of works in the mid-nineteenth century is documented in postcards that are available at [www.polska-org.pl](http://www.polska-org.pl) and [www.fotopolska.eu](http://www.fotopolska.eu) [[https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola.html](https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol_sw_Michala_Archaniola.html); [https://fotopolska.eu/Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola\\_Swiebodzin](https://fotopolska.eu/Kosciol_sw_Michala_Archaniola_Swiebodzin)].

### Results of architectural research

The oldest elements that have been preserved in the present structure of the church are the perimeter walls of the nave, and also the pillars and the arcades between the nave and the aisles. Based on the architectural form and details, the creation of the church can probably be dated to the first quarter of the fifteenth century. At that time, a three-nave, five-span hall building was erected without a separate chancel and ambulatory. The construction process was divided into two stages, which were carried out in a short period of time. In the first one, a chancel consisting of two bays with an ambulatory was built, and in the second—another two bays of the main building and its western wall. Evidence of such construction phases are the brick toothings that can be seen in the attic in the line of the western surface of the pillar of the second bay of the central nave, and also at the same height in the walls of the side aisles. The break in the works was quite short, as there was no layer of dirt found between the bricks of the toothings (Fig. 5a and 5b).

akcentowano profilowanym gzymsem wymurowanym z użyciem kształtek ceramicznych (ryc. 2). Wyznaczył on także krawędź parapetu okiennego. W osiach przęseł zakomponowano ostrołuczne otwory okienne o rozglifionych ościeżach oraz uskokowych nadprożach. Do ich murowania zastosowano kształtki ceramiczne ze ścięciem. Nieznany pozostaje układ górnej partii elewacji, prawdopodobnie zakomponowano w niej płycinę. Obecna, wypełniona fryzmem ceramicznym pochodzi z okresu restauracji kościoła z lat 1855–1857. Do kościoła prowadziły prawdopodobnie co najmniej dwa wejścia – zachodnie na osi nawy głównej oraz południowe w drugim od zachodu przęśle. Otrzymały one wykrój ostrołuczny.

Fasadę zachodnią ukształtowano nieco odmiennie. Na osi umieszczono zapewne niezachowaną obecnie masywną wieżę znaną z przedstawięń ikonograficznych i wzmianek źródłowych<sup>3</sup> (ryc. 1 i 4). Ściany szczytowe w zasięgu naw bocznych pozbawione były otworów okiennych. Po stronie północnej ukształtowano wysoką wnękę nakrytą podwójnym łękiem ostrołuczny opartym na ceglany wsporniku. W linii północnych filarów międzynawowych, w narożniku między wieżą a nawą, umieszczono śrubową klatkę schodową prowadzącą z przyziemia na chór organowy oraz na strych. Doświetlały ją dwa okna o wykroju ostrołuku.

Wieżę znaną z rysunków archiwalnych założono na planie zbliżonym do kwadratu, z kruchtą w przyziemiu dostępną zapewne przez arkadę od zachodu. Podział na kondygnacje jej elewacji wyznaczały otwory okienne. Pierwszą doświetlały niewielkie kwadratowe okna, a dwie najwyższe – wysokie otwory o wykroju ostrołuku. Narożniki ścian, południowej, zachodniej i zapewne północnej, ujmowały prostopadłe przypory. Zwieńczenie stanowił wysoki ostrosłupowy hełm, u podstawy którego umieszczono balustradę w formie blankowania (ryc. 4).

Wnętrze kościoła założono w układzie halowym, którego podział na trzy nawy wyznaczyły ściany arkadowe oparte na ośmiobocznych filarach. Między nimi rozpięto ostrołuczne, uskokowe łęki. Ściany obwodowe zakomponowano w rytmie przęseł. Okna umieszczono w ostrołucznych wnękach, których krawędzie wymurowano z kształtek ze ścięciem. Oparto je na gzymśie stanowiącym krawędź poszuru parapetu. Natomiast strzałki łęków wnęk zarejestrowano na strychu. Zapewne ścianę w co najmniej jednym z przęseł w północno-wschodnim odcinku wielobocznego ambitu prezbiterium ukształtowano odmiennie, z uwagi na przewidywaną lokalizację zakrystii. W dolnej partii prawdopodobnie wymurowano otwór wejściowy o wykroju odcinkowym. Powyżej uformowano ostrołuczną wnękę o krawędziach analogicznych jak w polach przęseł sąsiednich. Równocześnie od strony planowanego wnętrza wymurowano wnękę z łękiem odcinkowym. Nawy nakryto zapewne sklepieniami pozornymi o nieznanym obecnie rysunku, podwieszonymi do więźby dachowej. Takie rozwiązanie może potwierdzać pas cofniętego lica, przygotowany pod osadzenie najniższej

The side facades of the church—southern, eastern and northern—have a regular composition and bays marked by three-step buttresses, between which ogival windows were introduced. The upper steps of the buttresses were covered with simple shrouds, and the lowest ones were accentuated with profiled cornices built with the use of ceramic fittings (Fig. 2). This step on the buttress also marked the edge of the windowsill. In the axes of the bays, ogival window openings with splayed jambs and stepped lintels were made from ceramic fittings with a bevel. The arrangement of the upper part of the facade remains unknown; however, there was probably a panel. Currently, there is a ceramic frieze that comes from the period of the church's restoration from the years 1855–1857. There were probably at least two entrances to the church: a western one on the axis of the central nave, and a southern one in the second bay from the west. They had an ogival shape.

The western facade was shaped slightly differently. On its axis there was probably a massive tower (currently unpreserved), which is known from iconographic representations and source references<sup>3</sup> (Fig. 1 and 4). The gable walls within the range of the aisles had no window openings. On the north side, there was a high recess covered with a double ogival arch that was based on brick corbels. In the line of the northern pillars between the nave and the aisles, in the corner between the tower and the nave, a spiral staircase that led from the first floor to the organ choir and to the attic was introduced. This staircase was illuminated by two ogival windows.

The tower known from archival drawings was designed on a plan similar to a square, with a porch on the first floor that was probably accessible through an arcade from the west. The division into stories of its facade was marked by window openings. The first story was illuminated by small square windows, and the second and third stories by high ogival openings. The corners of the southern, western, and probably northern walls had perpendicular buttresses. The tower was covered with a high pyramidal spire, at the base of which there was a balustrade in the form of battlements (Fig. 4).

The interior of the church was designed as a hall divided into the main nave and two aisles. This division was made by arcade walls that were based on octagonal pillars, between which there were ogival stepped arches. The perimeter walls were composed in the rhythm of the bays. Windows were placed in ogival recesses, the edges of which were made of fittings with a bevel. They were based on a cornice that constituted the edge of the splayed windowsill. In turn, the keystones of the recesses were found in the attic. A wall in at least one of the bays in the northeastern section of the polygonal chancel's ambulatory was probably shaped differently, which was due to the expected location of the sacristy. On the first floor of the chancel, an entrance opening with a sectional pattern was probably built. Above the doors, an ogival recess was formed with edges that are

deski koleby, stwierdzony w kilku pachach sklepienych na poziomie strychu.

Prawdopodobnie na początku XV wieku, jeszcze na etapie kończenia budowy prezbiterium i korpusu, wzniesiono parterową zakrystię. Zlokalizowano ją w przeszle w północno-wschodnim odcinku obejścia chóru kapłańskiego. Jej relikty stanowią dolną partię elewacji północnej. Mury obwodowe zakrystii dostawiono do dwóch przypór. Rozmieszczenie otworów okiennych pozostaje nieznanne, być może były dwa i zlokalizowano je w miejscu istniejących. Z wystroju elewacji północnej zachowany jest w trzech odcinkach fryz z cegieł ułożonych rembem wysokości dwóch warstw. Bryłę nakryto dachem pulpitowym. We wnętrzu założono sklepienie, którego żebra opierały się na wspornikach osadzonych w narożach. Jeden z nich stwierdzono w południowo-zachodnim narożniku pomieszczenia (ryc. 5a i 5b).

Zapewne w pierwszej połowie XV wieku po stronie południowej, tuż przy wejściu, w trzecim od zachodu przeszle, wzniesiono jednokondygnacyjną kaplicę (obecnie św. Antoniego). Założono ją na planie wieloboku z trójbocznym zamknięciem od strony południowej. Jako ściany boczne wykorzystano przypory, do których dostawiono mury obwodowe przeszła ołtarzowego, opiętego wąskimi skarpami w narożach. Otwory okienne o wykroju półkolistym zakomponowano w wielobocznym zamknięciu. Ich ościeża ukształtowano jako uskokowe. Wnętrze nakryto dwu-prześłowym sklepieniem krzyżowo-żebrowym oraz gwiaździstym, o żebrach gruszkowych z tzw. dzióbkiem. Oparto je na graniastych wspornikach osadzonych w narożach przypór korpusu oraz wielobocznego zamknięcia. Klucze ozdobiono gładkimi tarczami, zapewne o malowanych herbach. Arkadę wejścia przebito w murze obwodowym korpusu kościoła (ryc. 2).

Przypuszczalnie w drugiej połowie XV wieku nadbudowano kaplicę południową (obecnie św. Antoniego), a także podwyższono zakrystię o bibliotekę, oraz dostawiono do niej od zachodu zapewne kolejną kaplicę. Tę południową podwyższono o drugą kondygnację. Kompozycja elewacji górnej partii powieliła układ poniżej. W osiach przeszł partii wielobocznej wprowadzono ostrołuczne okna o prostych rozglifionych ościeżach. Narożniki ujęto podwyższonymi przyporami. We wnętrzu wprowadzono sklepienie krzyżowo-żebrowe o profilu dwuwklęsłowym. W przecięciach żeber przekątniowych osadzono zworniki z tarczami herbowymi (ryc. 5a i 5b).

Nadbudowę zakrystii o bibliotekę poświadcza podwyższona ściana północna. Zrealizowano ją zapewne w podobnym czasie co drugą kondygnację kaplicy południowej, na co wskazuje zastosowanie analogicznego materiału budowlanego. Prawdopodobnie elewacja północna mogła mieć co najwyżej dwa okna umieszczone w miejscu istniejących, natomiast wschodnia była ich pozbawiona. Wraz z nadbudową zakrystii od strony zachodniej dostawiono do niej prawdopodobnie drugą kaplicę. O jej istnieniu świadczy relikw wypraw

analogous to those in the spaces of the adjacent bays. At the same time, a recess with a segmental arch was built from the side of the planned interior. The aisles were probably covered with false vaults of a currently unknown form, which were suspended from the roof truss. This solution may be confirmed by a strip of a recessed brick surface that was prepared for the installation of the lowest plank of the barrel, and which was found in several groins of the vault at the attic level.

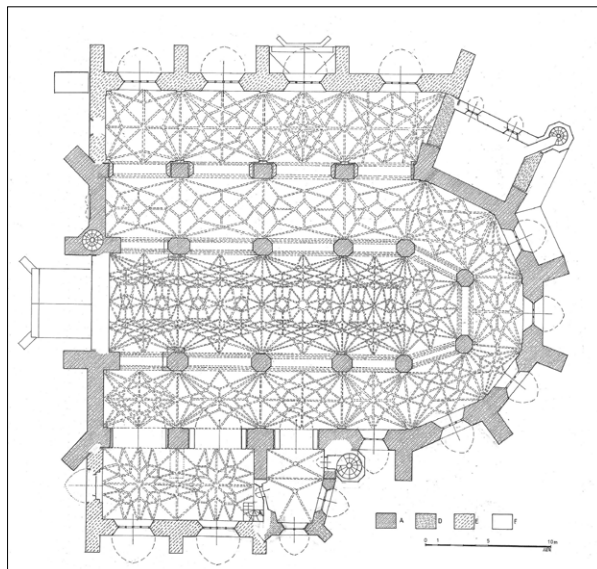
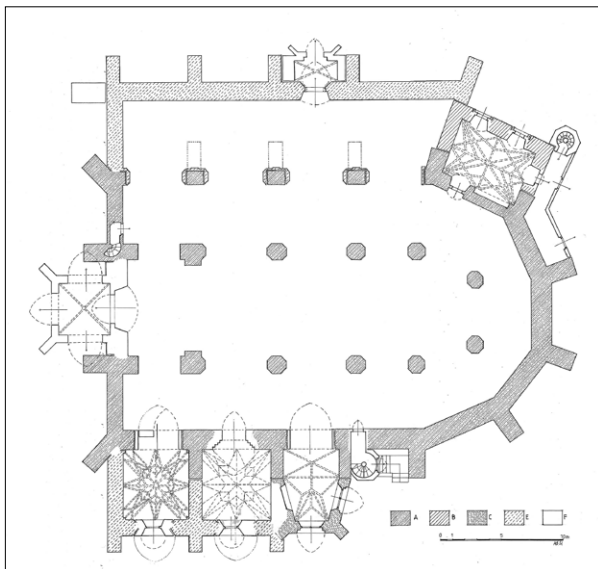
It is probable that in the early fifteenth century, still at the stage of finishing the construction of the chancel and the nave, that a one-story sacristy was erected. It was located in the bay in the northeastern section of the ambulatory of the priest's choir. Its relics constitute the lower part of the northern facade. The perimeter walls of the sacristy were added to two buttresses. The location of the window openings remains unknown. There were perhaps two of them and they were located in the place of the existing ones. From the decoration of the northern facade, a frieze made of bricks arranged in a soldier orientation, and with the height of two brick layers, is preserved until this day. The building was covered with a shed roof. A vault that was built inside had ribs rested on corbels that were set in the corners. One of them was found in the southwestern corner of the room (Fig. 5a and 5b).

Probably in the first half of the fifteenth century, on the south side of the church (next to the entrance) and in the third bay from the west, a single-story chapel was erected (currently of St. Anthony). It was arranged on a polygon plan with a three-sided closure from the south side. Buttresses were used as side walls, to which the perimeter walls of the altar bay and narrow buttresses in the corners were added. Semi-circular window openings with stepped jambs were arranged in a polygonal closure. The interior was covered with a two-bay rib and stellar vaults, which had pear-shaped ribs. The ribs were based on cubic corbels embedded in the corners of the building's buttresses and in the polygonal closure. The boss stones were decorated with smooth shields, and probably had painted coats of arms. The entrance arcade was made in the perimeter wall of the church (Fig. 2).

Presumably, in the second half of the fifteenth century, the southern chapel (now of St. Anthony) was raised, the library was built over the sacristy, and another chapel was added to it from the west. The southern chapel had its second floor built. The composition of the facade of the upper part duplicated the layout below. In the axes of the bays of the polygonal part, ogival windows with simple splayed jambs were introduced. The corners were supported by raised buttresses. A rib vault (with a two-cavity profile) was introduced in the interior. Boss stones with coats of arms were placed at the intersections of the diagonal ribs (Fig. 5a and 5b).

The addition of the library to the sacristy can be confirmed by the raised northern wall. It was probably built at a similar time as the second floor of the southern chapel, which is indicated by the use of analogous





Rys. 5. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła; a) rzut przyziemia z chronologicznym rozwarstwieniem murów; oznaczenia A – 1. ćw. XV w., B – pocz. XV w., C – 1. poł. XV w., E – lata 1541–1555, F – 2. poł. XIX w. i pocz. XX w. oraz mury nierozpoznane, linie rekonstrukcyjne wykropkowano; b) rzut na poziomie okien z chronologicznym rozwarstwieniem murów; oznaczenia A – 1. ćw. XV w., D – 2. poł. XV w., E – lata 1541–1555, F – 2. poł. XIX w. i pocz. XX w. oraz mury nierozpoznane; linie rekonstrukcyjne wykropkowano; oprac. autor

Fig. 5. The parish church of St. Michael the Archangel; a) ground floor plan with the chronological stratification of the walls; designations: A-1 – first quarter of the fifteenth century, B – early fifteenth century, C-1 – mid-fifteenth century, E – 1541–1555, F-2 – mid-nineteenth century, early twentieth century, and unrecognized walls; reconstruction lines are dotted; b) projection at the level of windows with the chronological stratification of the walls; designations: A – first quarter of the fifteenth century, D – second half of the fifteenth century, E – 1541–1555, F – second half of the nineteenth century, beginning the twentieth century and unrecognized walls; reconstruction lines are dotted; by the author

tynkarskich i fragment żebra sklepiennego wychodzący z zachodniej ściany zakrystii, a znajdujący się na strychu, powyżej obecnego sklepienia nawy północnej. Nieznane pozostaje rozplanowanie tego wnętrza – być może mogło ono sięgać do przypory wydzielającej wschodnie przeszło obecnej skrajnej nawy północnej.

Miasto i kościół zniszczył pożar, który wybuchł w 1541 [Zerndt, t. 2, 1909, s. 206; *Katalog* 2018, sygn. 17]. Zapewne podczas pożogi uległa spopieleniu więźba dachowa i sklepienia pozorne nad prezbiterium i korpusem, a także kaplica przy zakrystii. Odbudowa pod kierunkiem mistrzów Valentina Georga, Jakoba Kurtiusa i Thomasa Heintzego, którą podjęto po katastrofie, objęła wzniesienie dodatkowej nawy północnej, kaplic wzdłuż elewacji południowej oraz założenie sklepień w prezbiterium i korpuse (ryc. 5a i 5b).

Nową nawę północną rozplanowano jako cztero-przęsłową, na rzucie zbliżonym do trapezu o wymiarach około  $7,2 \times 30,3$  m w obrysie zewnętrznym, ze wschodnim zamknięciem utworzonym przez zachowaną ścianę zachodnią zakrystii. Elewacje opięto od północy prostopadłymi trójuskokowymi przyporami założonymi w rytmie przeszęł. Między nimi zakomponowano ostrołuczne okna o rozglifionych ościeżach o szerokości około 3,1–3,3 m mierzonych w zewnętrznych krawędziach ościeży. Ich parapet wyznaczył poziom najniższego uskoku skarp (ryc. 6). W trzecim od zachodu przeszle ukształtowano ostrołuczny otwór drzwiowy. Jego ościeża wymurowano z kształtek ceramicznych z wałeczkiem, na co wskazują zachowane relikty uchwycone w jego wschodnim ościeżu. Od

building material. The northern facade probably had at most two windows located in the place of the existing ones, while the eastern one was devoid of them. Along with the vertical extension of the sacristy from the west, a second chapel was added to it. Its existence is proved by a relic of plaster coatings and a fragment of the rib of the vault coming out of the western wall of the sacristy and which is located in the attic above the present vault of the northern aisle. The layout of this interior remains unknown—perhaps it could have reached the buttress that separates the eastern bay of the present most outer northern aisle.

The town and the church were destroyed by a fire in 1541 [Zerndt, vol.2, 1909, p. 206; *Katalog* 2018, reference number 17]. During the fire, the roof truss and false vaults over the chancel and the nave, as well as the chapel next to the sacristy, were probably burned to ashes. The reconstruction, under the supervision of Valentin Georg, Jakob Kurtius and Thomas Heintze, which was undertaken after the disaster, included the erection of an additional northern aisle and chapels along the southern facade, as well as the implementation of vaults in the chancel and the nave (Fig. 5a and 5b).

The new northern aisle was constructed as a four-bay building arranged on a plan similar to a trapezoid with dimensions of about  $7.2 \times 30.3$  m in the outer outline. Its eastern closure was formed by the preserved western wall of the sacristy. The facades were supported from the north with perpendicular three-step buttresses that were located in the rhythm of the spans. Between them, ogival windows with splayed jambs (about



Ryc. 6. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła, elewacja północna; fot. autor

Fig. 6. The parish church of St. Michael the Archangel, northern facade; original photo

zachodu wnętrze kościoła doświetlał zapewne okulus, znany z archiwalnych widoków kościoła. Z uwagi na powiększenie wnętrza świątyni rozbiórce uległy trzy przypory założone przy północnej elewacji oraz kaplica przyległa od zachodu do zakrystii. W czterech przęsłach przebito ostrołuczne arkady. Ich naroża obmurowano, nadając filarom plan wydłużonego ośmioboku. Oparto na nich łęki o krawędziach z dwoma lub trzema uskokami wymurowanymi z cegły. Przebicia oraz obmurowanie spowodowały zniszczenie krawędzi wnek, ich przebieg widoczny jest w górnej partii ściany, powyżej ostrołuku. Wnętrze nawy nakryto sklepieniem gwiaździstym, które wyprowadzono z oporów wykutych w ścianie pierwotnego korpusu oraz ukształtowanych podczas wznoszenia ścian obwodowych. Na strychu powyżej czaszy widoczne są strzypia przygotowane do jej osadzenia. Pierwotnie planowano założyć sklepienia o nieco innym wykroju, opierając je na gurtach widocznych powyżej łęków otworów okiennych (ryc. 7a, 7b, 7c i 7d).

Prawdopodobnie w tym także okresie po stronie południowej, na wysokości dwóch skrajnych zachodnich przęseł, wzniesiono dwukondygnacyjną przybudówkę. W przyziemiu mieściła ona kaplicę oraz kruchtę, a na piętrze obszerną dwuprzęsłową empore lub kaplicę (?). Jej mury obwodowe dostawiono „na styk” do przypory oraz do ścian kościoła i wielobocznej kaplicy. Elewacja południowa otrzymała regularną dwukondygnacyjną kompozycję, której rytm wyznaczyły prostopadłe do niej dwuuskokowe skarpy. Pomędzy nimi, w przyziemiu przeszła zachodniego, umieszczono ostrołuczne okno, z którego zachowany jest łęk grubości  $\frac{1}{2}$  cegły. W kolejnym przęśle zakomponowano arkadę wejścia do kruchty, zapewne ostrołuczną, utrwaloną na rysunku kościoła autorstwa F.B. Wernera (ryc. 4). Drugą kondygnację w zasięgu obu przęseł tworzyły ostrołuczne okna o rozglifionych ościeżach i szerokości 3,1–3,2 m mierzonej w ich zewnętrznych krawędziach (ryc. 2). Od zachodu, w ścianie szczy-

3.1–3.3 m wide—measured between the outer edges of the jambs) were arranged. Their windowsills marked the level of the lowest step of the buttresses (Fig. 6). In the third bay from the west, an ogival doorway was made. Its jambs were made of ceramic fittings in the shape of a roller, as evidenced by the preserved relics that were found in the eastern jamb. From the west, the interior of the church was probably illuminated by an oculus, which is known from archival views of the church. Due to the enlargement of the interior of the church, three buttresses located on the northern facade and the chapel adjacent to the sacristy (from the west) were demolished. Ogival arcades were pierced in four bays. Their corners were bricked, which in turn resulted in the pillars having the cross-section of an elongated octagon. Double or triple stepped arches made of brick were based on them. The pierced brick openings and masonry works caused the destruction of the edges of the recesses, however, their course is only visible in the upper part of the wall above the ogival arch. The interior of the nave was covered with a stellar vault, which was supported on the imposts carved in the wall of the original building and shaped during the erection of the perimeter walls. In the attic above the vault, there were brick toothings prepared for its installation. Originally, it was planned to build vaults of a slightly different shape, which would rest on the buttresses that could be seen above the arches of the window openings (Fig. 7a, 7b, 7c and 7d).

It was probably also during this period that a two-story annex was erected on the southern side at the height of the two most outer western bays. On the first floor, it housed a chapel and a porch, and on the second floor a spacious two-bay gallery or chapel (?). Its perimeter walls were added to the buttress and walls of the church and polygonal chapel. The southern facade had a regular two-story composition, the rhythm of which was determined by two-step buttresses located perpendicular to it. Between them, on the first floor of the western bay, there was an ogival window, from which only a half-brick thick arch is preserved to this day. In the next bay, there was an arcade of the entrance to the porch, probably ogival, which can be seen in the drawing of the church by F.B. Werner (Fig. 4). The second story within the range of both bays was formed by ogival splayed windows with a width of 3.1–3.2 m—measured between their outer edges (Fig. 2). From the west, in the gable wall, one window—about 2.7 m wide—was arranged on the upper level of the facade (Fig. 1).

The chapel located on the first floor, in the first bay from the west, had a plan similar to a rectangle and had an ogival window from the south. The small interior was covered with a stellar vault that was based on pillars located in the corners. In front of the entrance in the next bay, a rectangular porch with dimensions of  $5.6 \times 5.1$  m was erected. A diamond vault was stretched over it. The upper story consisted of a two-bay interior that covered the two interiors below. It was illuminated by three

towej zakomponowano na górnym poziomie jedno okno o szerokości około 2,7 m (ryc. 1).

Kaplica zlokalizowana w przyziemiu, w pierwszym od zachodu przęśle otrzymała plan zbliżony do prostokąta z ostrołuczny oknem od południa. Niewielkie wnętrze nakryto sklepieniem gwiaździstym, które oparto na filarkach ukształtowanych w narożach. Przed znajdującym się w kolejnym przęśle wejściem wzniesiono prostokątną w rzucie kruchtę o wymiarach 5,6 × 5,1 m. Rozpięto nad nią sklepienie kryształowe. Górną kondygnację tworzyło dwuprzęsłowe wnętrze obejmujące zasięgiem oba znajdujące się poniżej. Rozświetlały je trzy ostrołuczne otwory okienne, dwa od południa oraz jeden od zachodu. Z nawą południową kościoła emporę (kaplicę?) połączono dwiema ostrołuczny arkadami przebitymi w miejscu dotychczasowych okien. Nad wnętrzem założono sklepienie gwiaździste, które oparto na oporach wykutych w murach pierwotnego korpusu oraz ukształtowanych podczas wznoszenia ścian obwodowych.

Zniszczone podczas pożaru sklepienia pozorne dotychczasowego korpusu halowego zastąpiono nowymi, murywanymi. Wszystkie oparto na oporach wykutych w murach obwodowych oraz u nasady arkad między nawowych. Czasze założono niżej niż sklepienie pozorne, przecinając górne partie ostrołucznych wnęk stanowiących artykulację ścian obwodowych naw bocznych. Dekorację sklepień zróżnicowano. W nawie głównej wprowadzono żebra o profilu gruszkowym w bardzo bogatym układzie sieciowo-gwiaździstym wypełniającym całość powierzchni pól, natomiast w nawach bocznych – gwiaździste o zróżnicowanym rysunku w każdym z przęsł z zastosowaniem kształtek dwuwklęsłowych. Dekorację gwiaździstą otrzymała także czasza zakrystii. Założone na sklepieniach nawy głównej i bocznej w zasięgu spływów oraz żeber sondażę ujawniły gotycką kolorystykę. Tworzyły ją malowane w kolorze szarym żebra (być może z malowanymi na biało fugami) oraz bielone wysklepki. Prace przy odbudowie świątyni zakończono w 1555 roku, a uroczyste nabożeństwo odprawiono rok później [Zerndt, t. 2, 1909, s. 212–213] (ryc. 5a i 5b, 7a, 7b, 7c i 7d). Nowożytnie zmiany związane były z wprowadzeniem nowego wyposażenia, jak choćby nowej ambony w 1589 [Zerndt, t. 2, 1909, s. 242] czy drzwi do zakrystii w roku 1603.

Neogotyckie zmiany w architekturze kościoła zrealizowane w latach 1855–1857 spowodowane były złym stanem wieży zachodniej oraz dachów. We wnętrzu zakres prac objął odświeżenie i pomalowanie świątyni oraz przeniesienie chóru organowego na piętro nad kaplicami południowymi (na emporę?).

Pierwszy etap prac objął rozbiórkę wieży, z której pozostawiono dolne partie w zasięgu obecnych przypór na linii ścian między nawowych korpusu oraz śrubową klatkę schodową zlokalizowaną na styku nawy północnej i środkowej. Pomiedzy nimi wymurowano wnękę nakrytą łękiem ostrołuczny o grubości dwóch cegieł ze ściętą krawędzią. W przyziemiu na osi umieszczono ostrołuczny portal i poprzedzono kruchtą, otwar-

ogival window openings: two from the south and one from the west. The gallery (chapel?) was connected to the southern nave of the church by two ogival arcades made in the place of the previous windows. A stellar vault was placed over this interior, which was based on impostes carved in the walls of the original building and made during the erection of the perimeter walls.

The false vaults of the former hall church, which were destroyed during the fire, were replaced with new brick ones. All of them were supported on impostes carved in the perimeter walls, and at the base of the arcades between the aisles. The barrels were placed lower than the false vault by cutting through the upper parts of the ogival recesses that constituted the articulation of the perimeter walls of the aisles. The decoration of the vaults varied. In the central nave, pear-shaped ribs were introduced in a very rich net-stellar arrangement, which filled the entire surface of the fields, whereas in the aisles, ribs in a stellar arrangement with a varied pattern in each of the bays were made with the use of bi-concave fittings. The vault in the sacristy also had a stellar decoration. The inspection pits that were executed on the vaults of the central nave and one of the aisles, within the range of the tas-de-charges and ribs, revealed their Gothic color scheme. This scheme involved whitewashed vaults, with the ribs being painted in grey (perhaps with white-painted joints). Work on the reconstruction of the church was completed in 1555, and a solemn service was held a year later [Zerndt, vol. 2, 1909, pp. 212–213] (Fig. 5a, 5b, 7a, 7b, 7c and 7d). In turn, modern changes were related to the introduction of new equipment, such as a new pulpit in 1589 [Zerndt, vol. 2, 1909, p. 242], or the door to the sacristy in 1603.

The Gothic Revival changes in the church's architecture, which were implemented in the years 1855–1857, were caused by the poor condition of the roofs and western tower. Inside the church, the scope of work included the refreshing and painting of the building and the moving of the organ choir to the second floor above the southern chapels (onto the gallery?).

The first stage of the works included the demolition of the spiral staircase located at the junction of the northern aisle and the central nave, and also the demolition of the tower, of which the lower parts were left within the range of the current buttresses, i.e., on the line of the walls between the nave and the aisle. Between the buttresses, a recess covered with an ogival arch (two bricks thick with a beveled edge) was built. On the first floor, on the axis of the recess, there was an ogival portal, with a porch being placed in front of it, and which was opened from the south, west and north. The buttresses flanking the recess were added to the level of the base of the gable, and were decorated with ogival recesses. The wall above the arch was crowned with a frieze panel, which had a decoration made of ceramic moldings and a rosette motif. A similar form was adopted for the transformations in the upper part of the walls of the aisles and the most outer northern aisle and southern chapels. Windows in the form of an





Ryc. 7. Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła; a) sklepienia nawy głównej; b) sklepienia nawy południowej; c) sklepienia nawy północnej; d) sklepienia nawy skrajnej północnej; fot. autor

Fig. 7. The parish church of St. Michael the Archangel: a) vaults of the central nave; b) vaults of the southern aisle; c) vaults of the northern aisle; d) vaults of the most outer northern aisle; original photo

tą od południa, zachodu i północy. Flankujące wnękę przypory nadbudowano do poziomu podstawy szczytu i ozdobiono ostrołucznymi wnękami. Ścianę powyżej łęku zwieńczono płyciną fryzową z dekoracją z kształtek ceramicznych z motywem rozety. Analogiczną formę przyjęto dla przekształceń w górnej partii ścian naw bocznych oraz skrajnej nawy północnej i kaplic południowych. W ścianie szczytowej zakryty przebito okna w formie okulusa, a w kaplicach zamurowano zachodnie ostrołuczne okno (ryc. 2).

Elewację zachodnią zwieńczono trzema szczytami, odrębnymi dla: korpusu oraz nawy północnej i kaplic. Kompozycję szczytu naw podkreślono parą wieżyczek opartych na ceglanych konsolach ukształtowanych nad ostrołucznym łękiem. Nakryto je wysokimi ostrosłupowymi, murowanymi hełmami z czołgankami na krawędziach połaci. Pomiędzy nimi zakomponowano wysoką ostrołuczną wnękę, wypełnioną ceglany maswerkim ze wieńczeniem trójkątną wimpergą. W jej tle ukształtowano trzy kolejne wnęki, jedną szerszą w dolnej partii i parę powyżej, w których zawieszono dzwony. Od wschodu, pomiędzy wieżyczkami wymurowano otwartą galerię. Po obu stronach osi środkowej ukształtowano dwa symetryczne półszczyty z trzema ścianami z trójkątnymi szczykami i ostrołucznymi wnękami rozdzielonymi sterczynami z pinaklami z cegły. Szczyty skrajnej nawy północnej oraz kaplic ukształtowano analogicznie. Zaprojektowano je z trzema ścianami ze szczykami rozdzielonymi sterczynami. Kosze między dachami zasłonięto niskimi ściankami z ostrołucznymi prześwitami. Nad korpusem wprowadzono dach wielospadowy z pięcioboczną połacią nad obejściem (ryc. 1).

oculus were pierced in the gable wall of the sacristy, and the western ogival window was bricked up in the chapels (Fig. 2).

The western facade was crowned with three gables—separate for the nave, the northern aisle and the chapels. The composition of the top of the nave and the aisles was emphasized by a pair of turrets that were based on brick consoles located over an ogival arch. They were covered with high, pyramidal, brick spires with crockets on the edges of their slopes. Between them, a high ogival recess was placed, which was filled with a brick tracery crowned with a triangular wimperg. In its background, three more recesses were formed—one wider in the lower part, and a pair above, in which bells were hung. From the east, an open gallery was built between the turrets. On both sides of the central axis, two symmetrical half-gables were formed with triangular little gables and ogival recesses separated by brick pinnacles. The gables of the most outer northern aisle and chapels were shaped similarly. They had three little gables separated by pinnacles. Valleys between the roof slopes were covered (looking from the front facade) with low walls that had ogival openings. A multi-hipped roof with a pentagonal slope over the ambulatory was introduced over the building (Fig. 1).

The scope of the Gothic Revival changes on the side facades of the nave, the most outer northern aisle and the chapels was similar. The part under the eaves of the roof was rebuilt, and ceramic friezes were introduced. The most outer northern aisle was covered with a gable roof, which was closed from the east with a triangular gable that had three ogival recesses and pinnacles. Before the entrance from the north, in the second bay



Zakres zmian neogotyckich na elewacjach bocznych korpusu, skrajnej nawy północnej i kaplic był zbliżony. Przemurowano partię pod okapem dachu, gdzie wprowadzono fryzy ceramiczne. Skrajną nawę północną nakryto dachem dwuspadowym, od wschodu zamkniętym trójkątnym szczytem z trzema ostrołucznymi wnękami i sterczynami. Przed wejściem od północy, w drugim od wschodu przęśle, wprowadzono między przyporami niewielki przedsionek (ryc. 6). Jego wnętrze nakryto sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Mury zakrystii podwyższono, powiększając okna w przyziemiu. Bryłę nakryto dachem dwuspadowym ograniczonym od wschodu szczytem trójkątnym z trzema ostrołucznymi blendami. Wejście na górną kondygnację umożliwiła klatka schodowa zlokalizowana w wieżyczce dostawionej do północno-wschodniego narożnika zakrystii. Arkadę prowadzącą do kruchty południowej zamurowano, a jej wnętrze zamieniono na kaplicę. Nad dwuprzęsłową kaplicą południową założono dach dwuspadowy, ze szczytem wschodnim trójkątnym, z trzema wnękami oraz czterema sterczynami. Druga z kaplic (obecnie św. Antoniego) w partii pod okapem otrzymała fryz z cegieł ułożonych rembem. Nakryto ją wielobocznym dachem namiotowym. W narożniku między nią a ścianą korpusu wprowadzono drugą wieżyczkę ze śrubową klatką schodową. Wymieniono także maswerki okien i wprowadzono proste laskowanie (ryc. 2).

Wnętrze kościoła odświeżono, poprzez wykonanie nowych tynków i pomalowanie. Zmieniono profil obramień wnęk ścian obwodowych. Wprowadzono dodatkowe lizeny oraz wsporniki na filarach partii prezbiterialnej u podstawy spływów sklepień. Największa ingerencja objęła zmianę lokalizacji chóru organowego. Z zachodniego zamknięcia nawy głównej przeniesiono go na empore nad kaplicami południowymi.

### Podsumowanie badań

Najstarsze partie obecnej fary świebodzińskiej możemy datować na pierwszą ćwierć XV wieku. Wzniesiono wtedy trójnawowy, czteroprzęsłowy kościół halowy z wielobocznym obejściem prezbiterium oraz zakrystię przyległą do północno-wschodniej ściany ambitu. Zapewne jeszcze w pierwszej połowie tegoż stulecia po stronie południowej powstała jednokondygnacyjna kaplica. Prawdopodobnie w ciągu drugiej połowy XV wieku podwyższono ją oraz zakrystię, do której dostawiono kolejną kaplicę. W roku 1541 miasto i kościół zniszczył pożar. Odbudowę obejmującą wzniesienie dodatkowej nawy północnej, kaplic wzdłuż elewacji południowej oraz sklepień w prezbiterium i korpusie zakończono 14 lat później. Neogotyckie przekształcenia bryły kościoła w latach 1855–1857 zrealizowano pod kierunkiem wrocławskiego architekta A. Langerera. W trakcie prac rozebrano gotycką wieżę i wzniesiono szczyty fasady oraz dachów kaplic, a także skrajnej nawy północnej. W wyniku tych prac świątynia otrzymała charakterystyczną sylwetkę.

from the east, a small vestibule was introduced between the buttresses (Fig. 6). Its interior was covered with a rib vault. The walls of the sacristy were raised, which resulted in the enlargement of the windows on the first floor. The building was covered with a gable roof that was limited from the east by a triangular gable that had three ogival recesses. The entrance to the upper floor was possible by a staircase located in a turret that was added to the northeastern corner of the sacristy. The arcade leading to the southern porch was bricked up, and its interior was turned into a chapel. A gable roof with a triangular eastern gable, three recesses, and four pinnacles was built over the two-span southern chapel. The second of the chapels (currently of St. Anthony), in the part under the eaves, received a frieze made of bricks arranged in a soldier orientation. It was covered with a polygonal pyramidal roof. In the corner between the chapel and the nave wall, a second turret with a spiral staircase was introduced. The tracery of the windows was replaced with simple tracery (Fig. 2).

The interior of the church was refreshed by applying new plasters and paint coatings. The frame profile of the perimeter wall recesses was changed. Additional pilaster strips and corbels were introduced on the pillars of the chancel at the base of the vaults' tas-de-charges. The biggest interference involved the changing of the location of the organ choir. It was moved from the western closure of the nave to the gallery above the southern chapels.

### Research summary

The oldest parts of the present church in Świebodzin can be dated to the first quarter of the fifteenth century. At that time, a four-bay hall church with a central nave, two aisles, a polygonal ambulatory of the chancel, and a sacristy adjacent to the northeastern wall of the ambulatory were erected. Probably in the first half of the same century, a single-story chapel was built on the southern side. During the second half of the fifteenth century, the chapel and the sacristy were presumably raised, with another chapel being added to the sacristy. In 1541, the town and the church were destroyed by a fire. The reconstruction, which included the erection of an additional northern aisle, chapels along the southern facade, and vaults in the chancel and nave, was completed fourteen years later. The Gothic Revival modifications of the church between the years 1855–1857 were carried out under the direction of Wrocław architect A. Langer. During the works, the Gothic tower was demolished, whereas the gables of the facade and the roofs of the chapels, as well as the northernmost aisle, were erected. As a result of these works, the church received its characteristic silhouette.

This type of hall church with an ambulatory was developed in the architecture of Germany in the mid-fourteenth century. Its appearance can be associated with, among others, the activity of Henryk Parler, who used such a solution after 1351 in the cathedral of

Typ kościoła halowego z ambitem rozwinął się w architekturze na terenie Niemiec w połowie XIV wieku. Jego pojawienie się można wiązać m.in. z działalnością Henryka Parlera, który takie rozwiązanie zastosował po 1351 roku w katedrze pw. Krzyża Świętego w Schwäbisch Gmünd [Sztuka gotyku 1998, s. 206]. Do tej grupy kościołów należy także kościół pw. Świętego Krzyża w Landshut z lat 1407–1446 [Riesta 2018, s. 137]. Na obszarze Brandenburgii i Łużyc za jeden z najstarszych przykładów takiego układu można uznać prezbiterium kościoła NMP we Frankfurcie nad Odrą, zrealizowane między 1350 a 1370 rokiem [Jarzewicz 1997, s. 46–51; *Mittelalterliche* 2021, s. 219–221]. Analogiczne układy powstały na przełomie XIV i XV wieku w kościołach parafialnych w Cottbus i w Luckau [Mittelalterliche 2010, s. 23, 131]. Rozwiązanie to znalazło wielu naśladowców w drugiej połowie XV wieku: na przykład w kościele w Słońsku [Kubach 1960, s. 209–210], w kościele NMP w Besskow [Mittelalterliche 2010, s. 107], a nawet na początku XVI wieku – w ukończonej w roku 1508 farze w Gubinie [Małachowicz 2008, s. 55–61]. Nurt ten możemy zaobserwować również w architekturze Śląska. Prezbiterium o formie trójnawowej hali z ambitem znajdujemy w kolegiacie św. św. Jakuba i Agnieszki w Nysie z 1416 [Jarzewicz 1997, s. 38–42; Legendziewicz 2018, s. 8–10] oraz w kościele pw. Wniebowzięcia NMP w Szprotawie z lat 1474–1488 [Legendziewicz, Błaszczuk 2018, s. 39–60]. Wydaje się, że wpływ na ukształtowanie świątyni świebodzińskiej mogły mieć też nurty artystyczne płynące z obszaru Pomorza Zachodniego [Jarzewicz 2019, s. 237–255].

Interesująca wydaje się także kwestia wzorców dla zrealizowanych w latach 1541–1555 sklepień o dekoracji sieciowo-gwiazdистой w nawie głównej oraz gwiazdистой w nawach bocznych. Podobne wzorce można widzieć w architekturze z terenu południowych Niemiec. Zbliżony rysunek ma dekoracja sklepień katedry w Schwäbisch Gmünd wykonana między 1491 a 1521 rokiem [Wendland 2019, s. 126]. Wydaje się, że bezpośredni wpływ na budowniczych kierujących odbudową kościoła świebodzińskiego mogły mieć realizacje z obszaru Dolnych Łużyc. Zbliżona forma układu żeber zastosowana została na sklepieniu prezbiterium kościoła św. Mikołaja w Cottbus założonego między 1468 a 1500 rokiem [Mittelalterliche 2010, s. 131–132], a także w nawie kościoła parafialnego NMP w Lubsku ukończonego w 1517 roku [Blunck et al. 1921, s. 166].

Za niezwykle udaną należy uznać także przebudowę neogotycką z lat 1855–1857. Wprowadzone przez A. Langerę elementy wystroju elewacji twórczo uzupełniły średniowieczną architekturę kościoła. Są one przykładem bardzo udanej romantycznej restauracji, świadczącej nie tylko o talencie autora, ale też o jego dużym wyczuciu historycznych form [Zabłocka-Kos 1996, s. 33]. Całościowa forma architektury kościoła jest interesującym zobrazowaniem przemian stylistycznych fary miejskiej. Stanowi świadectwo kultury oraz ambicji patrycjatu Świebodzin od XV stulecia do połowy XIX wieku.

the Holy Cross in Schwäbisch Gmünd [Sztuka Gotyku 1998, p. 206]. This group of churches also includes the church of the Holy Cross in Landshut from the years 1407–1446 [Riesta 2018, p. 137]. In the area of Brandenburg and Lusatia, one of the oldest examples of such a layout is the chancel of the Church of the Blessed Virgin Mary in Frankfurt an der Oder, which was built between 1350 and 1370 [Jarzewicz 1997, pp. 46–51; *Mittelalterliche* 2021, pp. 219–221]. Similar arrangements were created at the turn of the fourteenth and fifteenth centuries in the parish churches in Cottbus and Luckau [Mittelalterliche 2010, p. 23, 131]. This solution found many imitators in the second half of the fifteenth century: for example, in the church in Słońsk [Kubach 1960, pp. 209–210], in the church of the Blessed Virgin Mary in Besskow [Mittelalterliche 2010, p. 107], and even at the beginning of the sixteenth century in the parish church in Gubin completed in 1508 [Małachowicz 2008, pp. 55–61]. This trend can also be observed in the architecture of Silesia. The chancel, in the form of a central nave and two aisles with an ambulatory, can be found in the collegiate church of St. Jacob and Agnes in Nysa from 1416 [Jarzewicz 1997, pp. 38–42; Legendziewicz 2018, pp. 8–10], and also in the church of Assumption of the Blessed Virgin Mary in Szprotawa from the years 1474–1488 [Legendziewicz, Błaszczuk 2018, pp. 39–60]. It seems that the shape of the Świebodzin church could also have been influenced by artistic trends flowing from the area of Western Pomerania [Jarzewicz 2019, pp. 237–255].

Moreover, the issue of the patterns of the vaults built in the years 1541–1555, with net-stellar decoration in the central nave and stellar decoration in the aisles, is also interesting. Similar patterns can be seen in the architecture of southern Germany. The decoration of the vaults of the cathedral in Schwäbisch Gmünd, made between 1491 and 1521, has a similar composition [Wendland 2019, p. 126]. It seems that the builders in charge of the reconstruction of the Świebodzin church could have had a direct impact on the projects from the area of Lower Lusatia. A similar form of the arrangement of ribs was used on the vault of the chancel of the church of St. Nicholas in Cottbus, which was founded between 1468 and 1500 [Mittelalterliche 2010, pp. 131–132], as well as in the nave of the parish church of the Blessed Virgin Mary in Lubsko, which was completed in 1517 [Blunck et al. 1921, p. 166].

The Gothic Revival reconstruction from the years 1855–1857 should also be considered extremely successful. Elements of the facade introduced by A. Langer creatively complemented the medieval architecture of the church. They are an example of a very successful Romanticist restoration, which not only proves the author's talent, but also his great sense of historical forms [Zabłocka-Kos 1996, p. 33]. The overall form of the church's architecture is an interesting illustration of the stylistic changes of the parish church. It is testimony to the culture and ambitions of the Świebodzin patriciate from the fifteenth century to the mid-nineteenth century.

## Podziękowania

Za pomoc okazaną w trakcie badań autor pragnie złożyć podziękowania na ręce księdza proboszcza Zbigniewa Nosala, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Barbary Bielinis-Kopeć oraz konserwatora dzieł sztuki Karola Błaszczyka.

## Acknowledgments

For the help provided during the research, the author would like to thank the parish Priest Zbigniew Nosal, the Provincial Conservator of Monuments Barbara Bielinis-Kopeć, and the conservator of works of art Karol Błaszczyk.

<sup>1</sup> W dokumencie wzmiankowana jest *villa Martini* (niem. Merzdorf, pol. Lubinicko) położona koło Świebodzina [Codex 1898, sygn. 2821]. Świebodzin wymieniany jest błędnie w 1302 r. – informacja ta pochodzi z tegoż dokumentu [Słownik geograficzny 1890, s. 652].

<sup>2</sup> Wymiary kościoła: dł. 45,2 m, szer. 41,1 m; nawa główna: dł. 23,6 m, szer. 8,2 m, wys. 12,2 m; nawy boczne:

dł. 4,6 m, szer. 4,3–4,4 m, wys. 10,7–12,0 m; skrajna nawa północna: dł. 28,5 m, szer. 5,8 m, wys. 11,2 m.

<sup>3</sup> Brak zachowanych relikwów wieży oraz enigmatyczny sposób jej przedstawienia na rycinach archiwalnych uniemożliwia szczegółowe omówienie jej formy, a także zasięgu i chronologii jej przekształceń.

## Bibliografia / References

### Archiwalia / Archive materials

*Kostenanschlag zur Wiederherstellung der durch Blitz zerstörten und beschädigten Thürme der Katholischen Kirche zu Schwiebus*, Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, brak sygn.

Wernher Friedrich Bernhard, *Topographia Seu Compendium Silesiae. Pars V, IV F 113 b vol. 3*, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, domena publiczna.

### Teksty źródłowe / Source texts

*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 16: *Regesten zur schlesischen Geschichte 1301–1315*, red. Colmar Grünhagen, Conrad Wutke, Breslau 1898.

*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 29: *Regesten zur schlesischen Geschichte 1334–1337*, red. Conrad Wutke, Erich Randt, Hans Bellée, Breslau 1923.

*Lehns und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 1, red. Colmar Grünhagen, Hermann Markgraf, [w:] *Publicationen aus den Königlich Preussischen Staatsarchiven*, t. 7, Leipzig 1881.

*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XI: *Sochaczew – Szlubowska Wola*, Warszawa 1890.

### Opracowania / Secondary sources

Blunck Erich, Jung Wilhelm, Solger Friedrich, Spatz Willy, Klinkenborg Marie, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. 6: *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, cz. 6, Berlin 1921.

Jarzewicz Jarosław, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019.

Jarzewicz Jarosław, *De constructione ecclesiae. O artystycznych i społecznych uwarunkowaniach budowy kościoła św. Jakuba w Nysie*, „Artium Quaestiones” 1997, nr VIII, s. 27–59.

*Katalog dokumentów miasta Świebodzina oraz ziemi świebodzińskiej z Archiwum Państwowego w Zielonej Górze (XVI–XIX wiek)*, red. Tomasz Kałuski, Świebodzin–Zielona Góra 2018.

Knispel Samuel Gotthilf, *Geschichte der Stadt Schwiebus von Ihren Ursprung an bis auf das Jahr 1763*, Züllichau 1765.

Kowalski Stanisław, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.

Kowalski Stanisław, *Zabytki środkowego Nadodrza. Katalog architektury i urbanistyki*, Zielona Góra 1976.

Kubach Hans Erich, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens. Reihe B, Band 3, Die Kunstdenkmäler des Kreises Oststernberg*, Stuttgart 1960.

Legendziewicz Andrzej, *Kolegiata pw. św. Jakuba i św. Agnieszki w Nysie. Wyniki badań architektonicznych*, Wrocław 2018, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu.

Legendziewicz Andrzej, *Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła w Świebodzinie. Wyniki badań architektonicznych*, mps w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, Wrocław 2021.

Legendziewicz Andrzej, Błaszczyk Karol, *Research on the architecture of the Assumption of the Blessed Virgin Mary Parish Church in Szprotawa*, „Architectus” 2018, nr 1(53).

Małachowicz Maciej, *Badania architektoniczne fary gubińskiej w 2008 roku. Stan badań fary gubińskiej*, [w:] *Lubuskie materiały konserwatorskie*, red. Barbara Bielinis-Kopeć, t. 5, Zielona Góra 2008.

*Mittelalterliche Wandmalerei in Brandenburg. Band 1: Der Südosten – Uckermark, Barnim, Oderland*, red. Detlef Karg, Worms 2010.

*Mittelalterliche Wandmalerei in Brandenburg. Band 2: Der Nordosten – die Brandenburgische Lausitz*, red. Detlef Karg, Worms 2021.

Pilch Jerzy, Kowalski Stanisław, *Leksykon zabytków architektury Pomorza Zachodniego i ziemi lubuskiej*, Warszawa 2012.

del la Riesta Pablo, *Die Revolte der Gotik. Architektur der Spätgotik in Mitteleuropa*, Lindenberg i. Allgäu 2018.

*Sztuka gotyku. Architektura, rzeźba, malarstwo*, red. Rolf Toman, Köln 1998.

Wendland David, *Steinerne Ranken, wunderbare Maschinen: Entwurf und Planung Spätgotischer Gewölbe und ihrer Einzelteile*, Petersberg 2019.

Zabłocka-Kos Agnieszka, *Sztuka – wiara – uczucie. Alexis Langer – śląski architekt neogotyku*, Wrocław 1996.

Zerndt Gustav, *Geschichte von Stadt und Kreis Schwiebus*, t. 1–3, Schwiebus 1909–1925.

#### **Źródła elektroniczne / Electronic sources**

[https://fotopolska.eu/143354,foto.html?o=b117686;domena\\_publiczna](https://fotopolska.eu/143354,foto.html?o=b117686;domena_publiczna) (dostęp: 7 III 2022).

[https://fotopolska.eu/Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola\\_Swiebodzin](https://fotopolska.eu/Kosciol_sw_Michala_Archaniola_Swiebodzin) (dostęp: 7 III 2022).

[https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol\\_sw\\_Michala\\_Archaniola.html](https://polska-org.pl/7239903,Swiebodzin,Kosciol_sw_Michala_Archaniola.html) (dostęp: 7 III 2022).

[https://polska-org.pl/9051070,foto.html?idEntity=9044199;domena\\_publiczna](https://polska-org.pl/9051070,foto.html?idEntity=9044199;domena_publiczna) (dostęp: 7 III 2022).

---

## Streszczenie

Tematem artykułu jest przedstawienie historii powstania oraz przekształceń średniowiecznej architektury kościoła parafialnego w Świebodzinie od XV do schyłku XIX wieku. Na wstępie omówiono źródła, literaturę oraz ikonografię archiwalną. Bazując na pionierskich badaniach, wydzielono najstarszą fazę świątyni z początku XV wieku i zasięg jej przekształceń w ciągu XV stulecia. Omówiono prace zrealizowane w latach 1541–1555 obejmujące wprowadzenie sklepień, a także z lat 1855–1857 pod kierunkiem A. Langer, kiedy wprowadzono neostylowy wystrój szczytów elewacji zachodniej. W podsumowaniu zwrócono uwagę na charakterystyczny plan, dekorację sieciową sklepień oraz bardzo udaną restaurację neogotycką.

## Abstract

The article presents the history of the creation and transformation of the medieval architecture of the parish church in Świebodzin from the fifteenth to the end of the nineteenth century. At the beginning, the sources, literature and archival iconography are discussed. Based on pioneering research, the oldest phase of the church, from the beginning of the fifteenth century, and the range of its transformations during the fifteenth century, are distinguished. The works carried out in the years 1541–1555, including the introduction of vaults, and the works carried out in the years 1855–1857 under the direction of A. Langer, when the neo-style decoration of the gables of the western facade were introduced, are discussed. In the summary, attention is paid to the characteristic plan, the net decoration of the vaults and the very successful Gothic Revival restoration.